

BOĞAZIÇI ÜNİVERSİTESİ

DERGİSİ

Beşeri Bilimler — Humanities

Vol. 7 — 1979

MİMAR SİNAN'IN BİLİNMEYEN VE KAYBOLAN CAMİLERİ

Aptullah Kuran *

ÖZET

Mimar Sinan'ın yapılarını listeler halinde içeren Tezkiretül-Bünyan, Tezkiretül-Ebniye ve Tuhfetül-Mi'marin adlı yazmalarda adı geçen toplam 107 camiden 18'i günümüze ulaşmamıştır. Yazılı kaynaklarda çoğundan söz edildiği için bunların eskiden mevcut olduklarını biliyoruz. Ne var ki, bir kaçının inşa edildiklerini kesinlikle söylemek dahi mümkün değildir. Özellikle, adı yalnız bir tezkerede geçen beş camiden ikisi ile Sinan arasında bağlantı kurmak zor, üçünün listelere yanlışlıkla alınmış olmaları ihtimali yüksektir. Geriye kalan on üç camiden birinin kârgir kubbeli, ikisinin sakıflı olduğu bilinmekte, öteki on caminin asıl mimari düzeni ve biçimi konusunda ise kesin bir görüş bildirmek imkânı bulunmamaktadır.

Mimar Sinan'ın yapılarını listeler halinde içeren üç yazmadan **Tezkiretül-Bünyan**'da 81, **Tezkiretül-Ebniye**'de 84, **Tuhfetül-Mi'marin**'de 103 cami kayıtlıdır ve bu üç tezkerede adı geçen camilerin toplam sayısı 107'yi bulur. Sinan tarafından yapılan- ya da yapıldığı öne sürülen- 107 parça caminin büyük bölümü mimari niteliğini koruyarak yada sonradan geçirdiği çeşitli onarımlarda onaltıncı yüzyıl yapısı değişmiş fakat ayakta olarak günümüze gelmiş ise de bunlardan 18'i ortada yoktur (1). Söz konusu 18 caminin bazıları hakkında yazılı kaynaklarda bilgi verilir; ne var ki, bazılarının aslında var olup olmadıklarını saptamak bile mümkün değildir. Özellikle, adı yalnız bir tezkerede geçen altı camiden ikisi ile Sinan arasında bağlantı kurma imkânı olmadığı gibi, bunlardan üçünün tezkerelere yanlışlıkla alınmış yapılar olma ihtimali yüksektir.

Tezkerelerde Mimar Sinan'ın eseri olarak gösterilen fakat zamanımıza ulaşmamış olan camileri topluca değerlendirmeden önce bunları adlarına göre alfabe sırasıyla tanıtıyoruz :

* Prof. Dr., Beşeri Bilimler Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi.

1. ABDURRAHMAN ÇELEBİ CAMİİ, İSTANBUL

1908 Çırcır yangınında yandıktan (2) sonra çatısı çökmüş, minaresi kübüne kadar yıkılmış durumdayken 1950 yılında onarılmaya başlanan fakat onarım sürdürülürken Millet Caddesi güzergâhı üzerinde kaldığı için 1957 yılında yıktırılan Abdurrahman Çelebi camii Çapa Yüksek Öğretmen Okulunun yanında, Selim Sabit Sokağı üzerinde bulunuyordu. Evliya Çelebi camii tanımlarken, "Molla Gûranî kurbündedir. Bânisi Süleyman Hanın kadıaskeridir. Mimar Sinan tarafından çarpuşta ve kubbe üzere binâ olunmuşdur", diyor (3). Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiden, enlemesine düzenlenmiş, duvarları tuğla hatıllı kesme taşla örülmüş olan sakıflı camlin (4) dik ahşap çatısı içinde eskiden yine ahşaptan yapılmış bir kubbenin yer aldığını öğreniyoruz.

Abdurrahman Çelebi camii yıktırıldığında üzerinde tarih kitabesi yoktur. Öte yandan, **Ayvansarayî Efendi** bu cami ile ilgili bir tarih mısraı vererek "camiin itmamına (İzzet-ül-cinan) 912(1506/7) tarih vâki olmuştur", diye yazar (5). İbrahim Hakkı Konyalı bu tarihin hatalı olduğunu, (İzzet-ül-cinan) bileşiminin ebced hesabına vurulunca 912 değil 612 (1215/6) tarihini göstereceğini, söz konusu bileşimin (İzzet-ül-cennat) olması gerektiğini ve bu takdirde ebced hesabı ile 962 (1554/5) tarihinin bulunacağını belirtir (6). Tahsin Öz, ise **Hadikatül-Cevâmî**'den esinlenerek 912 tarihini benimser (7). Bu durumda, üç tezkerede de kayıtlı olan camiîn Kanunî zamanının ilerî gelenlerinden Kazasker Amasyalı Kızıl Abdurrahman Çelebi adına Sinan tarafından yapılan, onarılan yada yenilenen bir eser olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

2. AYAS PAŞA CAMİİ, BASRA

Basra'nın bir eyâlet olarak Osmanlı İmparatorluğuna bağlanması 1538 yılına rastlar. Bu tarihte, bölgenin hükümdarı Emir Râşid'in Kanunî Sultan Süleyman'a itaatini arzetmesi üzerine Basra eyâletine merkezden bir beylerbeyi atanmayarak Emir'in ilk Basra Beylerbeyi olarak görevlendirilmesi uygun bulunmuş, Emir Râşid'in 1546 yılında ölmesi üzerine de Basra eyâleti Bağdat Beylerbeyliğine bağlanmıştı. Böylece, 1548 yılına kadar Bağdat beylerbeyliği görevini yürüten Ayas Paşa 1546 yılından itibaren Basra'ya da hâkim olmuştu.

1546-1548 yılları arasında Basra eyaletinin kendisine bağlı bulunduğu sürede Ayas Paşa'nın Basra şehrinde bir cami yaptırmış olması mümkün, hatta bu şehrin ilk Osmanlı valisi olduğu düşünülürse kuvvetle muhtemeldir. Ancak, 1546-1548 yılları İstanbul'da Şehzâde, Üsküdar'da Mihrimah Sultan gibi iki büyük camiinin inşasıyla uğraşan Sinan'ın Basra'da bulunabileceğini ileri sürmek zordur. Camilin resimlerini hazırlayarak kalfa yada çıraklardan birini Basra'ya gönderdiği akla gelirse de Basra Ayas Paşa camiinden sadece **Tuhfetül-Mî'marin**'de, o da "metin haricinde sahife kenarında" yazılı olarak (8) söz edilmesi bu ihtimali de zayıflatmakta ve Basra Ayas Paşa camiinin Mimar Sinan ile bir ilişkisi olamayacağı yolundaki görüşümüzü desteklemektedir.

3. DUKAKINZÂDE CAMİİ, KONYA EREĞLİSİ

Tuhfetül-Mî'marin'de "Camiî şerifi Dukakinzâde der Ereğli der kurbu Adana" sözleriyle tanımlanan (9) Dukakinzâde camii günümüze gelmemiş bir eserdir; çünkü Konya Ereğlisi'nde bugün 1551 (H. 958) tarihli Ali Efendi mescidi dışında onaltıncı yüz-

yıla ait bir cami yoktur, (10) Öte yandan, Evliya Çelebi Ereğli'yi anlatırken : "(Koca Mehmed Paşa câmii) Süleyman Hanın vezîrinin câmii olup Mimar Sinan binâsıdır" (11) diyor ki bundan Dukakinzâde camii'nin onyedinci yüzyılda ayakta olduğunu anlıyoruz.

Dukakinzâde Gâzi Mehmed Paşa I. Selim zamanında vezir olan ve Amasya'da çıkan Yeniçeri ayaklanmasını desteklediği için idam ettirilen Dukakin Ahmed Paşa'nın oğludur. Semendire ve Köstendil sancakbeyliklerinde bulunmuş, 1554-1556 arasında iki yıl Mısır'da beylerbeyi olarak görev yapmıştır. Dukakinzâde'nin, Konya Ereğlisi'ndeki caminin hangi tarihte yaptırıldığını ve caminin ne zaman yıkılıp kaybolduğunu saptayamadık. Bu yüzden, mimarisi hakkında birşey söyleyecek durumda bulunmadığımız gibi sadece *Tuhfetül-Mîmarin*'de kayıtlı olan Dukakinzâde camii'nin Mimar Sinan'la ilişkisi yolunda bir görüş de ileri süremliyoruz.

4. EBÛ FÂZİL EFENDİ CAMİİ, İSTANBUL

Kanunî zamanının ünlü bilim adamlarından Defterdar Ebû Fâzıl Efendi (12) tarafından 1553/4 (H. 961) yılında yaptırılan (13) cami Tophane'de, Defterdar Yokuşu üzerindeydi. 1916 Cihangir yangınında yandıktan sonra onarılmayarak yıkılmaya terk edilmiş, daha sonra duvar kalıntıları da kaldırılarak haziresindeki mezarlar Kılıç Ali Paşa camii haziresine taşınmıştır. İtalyan Hastahanesi karşısına düşen arsasında bugün toprak üstünde kalmış bir ize rastlanmaz. Öte yandan, camii'nin yangından sonra çekilmiş fotoğrafları ile merhum Ali Saim Ülgen'in 1940 yılında çizdiği restitüsyon resimleri elde bulunduğundan yapının mimarisi hakkında bilgiye sahibiz.

Eski fotoğraflardan edindiğimiz bilgiye göre Ebû Fazıl Efendi camii enine konulmuş dikdörtgen planlı, tuğla hatıllı taştan yapılmış beden duvarları kiremit döşeli ahşap çatı ile örtülmüş bir yapı idi. Yan cephelerinde altı üstü ikişer, mihrab ve son cemaat duvarlarında yine iki katlı dörder pencere vardı. Son cemaat duvarında, mermerden yapılmış yüksek kapısının sağında ve solunda bulunan ikişer pencerenin aralarına birer mihrabçık konulmuş, batıdaki minare çıkıntısını dengelemek amacı ile doğuda duvar dışı taşınarak son cemaat yerinin simetrisi sağlanmıştı. Camii'nin önündeki ahşap direkliği yanmış sadece önü merdivenli derin taş sekileri kalmıştı. Ülgen bulduğu izlere dayanarak son cemaat yerini cephede yedi, yanlarda iki açıklıklı olarak göstermiştir ki bu sistem bazı sakıflı camilerde bulunduğumuz son cemaat direkliği düzenine uygun düşmektedir.

5. EMİR BUHARİ CAMİİ, İSTANBUL

1531/2 (H. 938) yılında ölen (14) ve Fatih'deki tekkesine gömülen Şeyh Seyyid Ahmed Buhari'nin hatirasını anmak amacı ile Kanunî Sultan Süleyman tarafından yaptırılan bu cami hakkında Evliya Çelebi şöyle yazıyor : "Otakçılar ile Edirnekapusu arasında (Emir Buhari camii ve tekyesi) vardır ki ulu âsitanedir. Mimar Sinan binâsıdır" (15). Cami 1941 yılına kadar çatısı çökmüş olarak ayakta duruyordu. Konyalı'nın yayınladığı 1920 yıllarında çekilmiş bir fotoğraf (16) yapının harap durumunu göstermektedir. Bu fotoğrafa göre camii'nin beden duvarları moloz taş, minaresinin kürsü bölümü tuğla hatıllı kesme taş, gövdesi tuğla idi. Şerefesinin altı düz, külâhlı soğan biçiminde olan minaresinin ondokuzuncu yüzyılda yenilendiği belliydi. Duvarların moloz taş örgüsü de Kanunî tarafından yaptırılan bir esere aykırı düşüyordu. Ortadan kalkmadan önce yapıyı inceleyen Konyalı'nın camii'nin avlusunda bulunduğu mermer sandukanın üzerindeki kitabe soruna açıklık getirmektedir. Söz konusu kitabe 1853/4 (H. 1270) yılında ölen

Şeyh Halim Efendi'nin "harab olan mâbedi ve zâviyeyle esaslı bir surette tamir ettirerek ikinci bâni vasfını aldığı" yazılıdır (17) ki bundan Sinan yapısı Emir Buharî camii'nin ondokuzuncu yüzyılın ortalarında, bir ihtimalle, eski temeller üstüne yeniden yapıldığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

Emir Buharî camii Birinci Dünya Savaşı esnasında barutu fazla sıkılan Ramazan topundan zarar görmüş (18), çöken çatısı onarılmayarak bina boşaltılmış ve 1941 yılında yıktırılarak ortadan kalkmıştır.

6. HAMAMİ HATUN CAMİİ, İSTANBUL

Evliya Çelebi'nin "(Hatun Camii) Sulumanastır kurbünde Mimar Sinan yapısıdır" (19); Ayvansarayî'nin "Bâniyesi Haççe Fatma Hatundur. Kendi dahi anda medfundur. İttisalinde mektebi dahi vardır" (20) diye tanımladıkları Hamamî Hatun camii Samatya'da, Hatuniye Camii Sokağı üzerindeydi ve Hatuniye mescidi ya da Hatun camii olarak tanınırdı. Üç tezkerede de adı geçen Hamamî Hatun camii harap durumda olduğundan kadro dışı bırakılarak 1933 yılında Vakıflar idaresince satılmış (21) ve sahibi camii yıktırarak yerine apartman yaptırmıştır. Sakıflı camii türünde yapıldığını sandığımız Hamamî Hatun camii'nin mimarisi hakkında bilgi edilemediğimiz gibi arsasına yeni inşaat yapılmış bulunduğundan kazı yoluyla temellerini ortaya çıkartmak imkânı da artık kalmamıştır.

7. MAKTÛL MUSTAFA PAŞA CAMİİ, BUDAPEŞTE

Osmanlıların Budin dedikleri Buda'da yaptırılan Osmanlı dönemi yapılardan zamanımızda ulaşanların sayısı pek azdır (22) ve Mimar Sinan'ın Budin Beylerbeyi Maktûl Mustafa Paşa camii de kaybolan eserlerden biridir. Sokullu Mehmed Paşa ile amca oğulları olan Mustafa Paşa 1566 yılında Budin Beylerbeyliğine atanmış ve Sultan III. Murad tarafından 1578'de idam ettirilinceye kadar bu görevde kalmıştı. Budin'deki türbesine (23) gömülen Maktûl Mustafa Paşa'nın oniki yıl süreyle beylerbeyliği olarak camii'nin Budin kalesinin güneyinde Tuna nehri kıyısında kurulan "Aşağı Varoş'ta bulunduğunu Evliya Çelebi'den öğreniyoruz. Evliya Çelebi, Aşağı Varoş'un Debbâğhâne Varoş'u ile birlikte yirmi dört mahalleden oluştuğunu açıkladıktan sonra şöyle diyor: "Dört kurşunlu câmil var. Toygun Paşa, Hacı Sefer, Osman Bey, Makbûl Mustafa Paşa câmileri mükemmel ve musannalarıdır. Beş medresesi var. Meşhurları Makbûl Mustafa Paşa'nın yeni medresesi ile Toygun Paşa medresesidir" (25). Evliya Çelebi'nin verdiği bu bilgilerden Maktûl Mustafa Paşa camii'nin üstü kurşun kaplı, kârgir kubbeli, usta elinden çıkmış süslü bir eser olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Üç tezkerede de adı geçtiğinden Sinan tarafından tasarlanıp onun Budin'e gönderdiği bir kalfasınca uygulandığını öne süreceğimiz camii'nin 1686 yılında Budin'in düşmesi üzerine Macarlarca tahrip edilen Osmanlı yapıları arasında bulunduğunu sanıyor, bu konuda başkaca bilgiye sahip bulunmuyoruz.

8. MEHMED BEY CAMİİ, TRİKKALA

Tezkiretül-Bünyan ile Tuhfetül-Mî'marin'de adı geçmeyip sadece Tezkiretül-Ebniye'de kayıtlı olan Osmanlıların Trihala dedikleri Trikkala'daki Mehmed Bey camii bugün mevcut olmadığı gibi onyedinci yüzyılda da mevcut değildi; çünkü Evliya Çelebi Trihala'yı anlatırken bu kasabada sekiz adet camii bulunduğunu söyler (26) ve beşinin adını ve

rir. Bunlar : Osman Şah, Mustafa Paşa, Lala Paşa, Akçe ve Ömer Bey camileridir (27). Her ne kadar Mehmed Bey caminin öteki üç camiden biri olduğu akla gelirse de Evliya Çelebi'nin Sinan tarafından inşa edilmiş bir caminin farkına varmayıp ondan söz etmemesi çok uzak bir ihtimal olmak gerekir.

Kanunî zamanında Tırhala'da sancakbeyliği yapan Mehmed Bey'in burada bir cami yaptırmış olması mümkün, fakat bu caminin Sinan ile ilişkisini saptamak güçtür. Bu yüzden, **Tezkiretül-Ebniye**'nin yazma nüshalarının bazılarında dahi sözü edilmeyen (28) Tırhala'daki caminin Vezir-i a'zam Rüstem Paşa'nın kethüdası Mehmed Bey'in İzmit'te yaptırdığı cami ile karıştırıldığını ve **Tezkiretül-Ebniye**'nin bazı nüshalarına yanlışlıkla geçirilmiş olduğunu düşünüyoruz.

9. MEMİ KETHÜDA CAMİİ, ULAŞ

Bulunduğu yerin adı **Tezkiretül-Ebniye**'nin bazı nüshalarında "Ulaşlı" bazılarında "Ulaş" olarak verilen (29) ve yine bazı nüshalarda "kasaba" olduğu açıklanan (30) Ulaş, Sivas'ın 40 kilometre kadar güneyinde bulunan küçük bir yerleşme merkezidir. Evliya Çelebi Darence'den Sivas'a giderken uğradığı Ulaş'ı şöyle anlatır : "Beşyüz hâne İslâm ve ermeni kasabasıdır. Memi Kethüda câmiini Sultan Süleyman fermânı ile Mi'mar Sinan binâ itmişdir. Bir hane ve birkaç dükkânı var. Sâir imâratı yoktur" (31). Evliya Çelebi'nin bu sözlerinden Memi Kethüda camii'nin onyedinci yüzyıl ortalarında ayakta olduğunu anlıyoruz; fakat daha sonra yıkılmış ve ortadan kalkmıştır. Bugün Ulaş'ta Memi Kethüda adını taşıyan bir cami bulunmadığı gibi onaltıncı yüzyıla indirebileceğimiz başka bir cami de yoktur.

Eski Saray pazarbaşı Memi Kethüda için Kanunî'nin neden bir cami yaptırdığını bilmiyoruz. **Tuhfetül-Mi'marin**'de "Ulaş nam karyede Memi Kethüda camii tekrar bina olunmuşdur", deniliyor. Memi Kethüda'nın herhalde doğduğu yer olan Ulaş'ta kurduğu cami yıkılmış ve Kanunî'nin de yardımıyla yeniden yaptırılmış olabilir. Memi Kethüda'nın İstanbul'da, Tophane üstündeki mescidini yapan Sinan'ın üç tezkerede de adı geçen Ulaş'taki (32) camii'ni de tasarladığını kabul etmek gerekir.

10. OSMAN PAŞA CAMİİ, KAYSERİ

Tezkerelerde Kayseri'de bulunduğu açıklanan Osman Paşa camii bugün var olmadığı gibi şehrin eski yapılarını 1927 ve 1928 yıllarında inceleyen (33) Albert Gabriel, o tarihte de Kayseri'de Osman Paşa camii'nin izine rastlamadığını yazıyor (34). Öte yandan, Evliya Çelebi Kayseri'yi anlatırken, "Lala Paşa câmiî, Osman Paşa câmiî, Hacı Paşa câmiî. Bu üç câmiler Süleyman Han vüzerâsı câmileri olup Koca Mi'mar Sinan ustanın binâsıdır" (35), diyerek onbeşinci yüzyılda tarihlenen Lala Paşa camii'ni Sinan'a maletmek gibi bir hatâa düşerse de Osman Paşa camii'nin onyedinci yüzyılda ayakta olduğunu kanıtıyor. Hangi tarihte yıkılarak kaybolduğunu saptayamadığımız bu caminin mimarisi hakkında da bilgi sahibi değiliz.

11. OSMAN ŞAH VALİDESİ CAMİİ, İSTANBUL

Tezkiretül-Ebniye'de "Aksaray pazarı kurbünde Osman Şah Validesi Camii" (36), **Tuhfetül-Mi'marin**'de "Aksaray mahallesinde Osman Şahın validesi Sultan'ını camii şerifi. Hemşirei Sultan Süleyman Han" (37), diye tanımlanan Sultan camii'ni Hanım Sultan adına Kanunî Sultan Süleyman yaptırmıştır (38). İskender Paşa'nın zevcesi olan Ha-

nım Sultan'ın ne zaman öldüğü bilinmemekte; ancak bugün ayakta olmayan camiın daha önce yayınlanmış kitabesine göre 1543/4 (H. 950) yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Sultan camilinin kitabesi şöyledir :

Zikr-i Kur'an ile ruhu şâd ola
Tâ kıyâmet olmağa her giz zelil
İşidüb ânın Hired İtmamını
Didi tarih inneha hayrû'n-cemil olacak ki (39)

"İneha hayrû'n- cemil **انها خير جميل** bifeşimi ebced hesabına vurulunca 950 tarihini göstermektedir.

Sultan camii, yanındaki medrese ve imaret ile birlikte küçük bir külliye olarak yapılmıştır. Medresenin adı **Tezkiretül-Ebniye** ve **Tuhfetül-Mi'marin**'de geçtiğinden (40) bu eserin de Sinan tarafından yapıldığını biliyoruz. Fakat listelerde imarettten söz edilmiyor. Bu bakımdan, ya aynı yıllarda bir başka mimara yaptırılmış ya da sonradan külliye eklenmiş olmalıdır. Külliye Aksaray ile Yenikapı'yı bağlayan Mustafa Kemal Caddesinin üzerinde, Teceddüt Sokağının başında bulunuyordu. **19. Asırda İstanbul Haritası**'nda gösterilen camiın haritanın yayınlandığı 1882 yılında ayakta olduğunu anlıyoruz. Daha sonra yıkılmış, yeri arsa halinde iken 1958 yılında açılan caddeye gitmiş (41) ve böylece mevcut temel kalıntıları da ortadan kalkarak kaybolmuştur.

12. RÜSTEM PAŞA CAMİİ, SAMANLI

Yalova'dan beş kilometre kadar içeride, Çınarcık-Termal yolları kavşağında bulunan Samanlı köyü Osmanlı çağında İstanbul-Bursa kervan yolu güzergâhı üzerindeydi ve Vezir-i a'zam Rüstem Paşa burada bir cami ve bir de kervansaray yaptırmıştı (42). Kervansarayın kalıntıları, köyün yaşlılarının açıklamalarına göre, yirmi yıl öncesine kadar duruyordu. Sonra dinamitle atılarak sökülmüş, kervansarayın yeri emsalik yapılmıştır. Öte yandan, köyün içinde bulunan bir minare kalıntısının Rüstem Paşa camiline ait olduğu söylenmektedir. Burada yapılacak bir kazıda yapının temelleri ortaya çıkabilir. Camiın biçimi ve bulunması muhtemel temellerin Rüstem Paşa camiine ait olup olmadığı böyle bir kazıdan sonra belli olabileceğinden bu konuda şimdilik daha fazla birşey söylemek imkânı yoktur.

13. RÜSTEM PAŞA CAMİİ, SİLİVRİ

Tezkiretül-Bünyan ile **Tezkiretül-Ebniye**'de adı geçmeyen fakat **Tuhfetül-Mi'marin**'de "Camii şerifi merhum Rüstem Paşa der Tahtakale ve Medrese 1; Camii şerif ve İmaret der Sabanca; Camii şerif ve Medrese der Rodoscu; Camii verif der Samanlı; Camii şerif der Silivri" denilerek (43) Mimar Sinan'ın vezir-i a'zam Rüstem Paşa için yaptığı camiler arasında sözü edilen Silivri'deki Rüstem Paşa camii bugün var olmadığı gibi onyedinci yüzyılda da ayakta değildi; çünkü Evliya Çelebi Silivri'yi anlatırken kasabanın merkezinde bulunan Piri Paşa camiine yer verdikten ve bu eseri tanımladıktan sonra, "Bundan başka camii ma'lûmum değildir", (44) demektedir. Bu bakımdan Silivri'deki Rüstem Paşa camii ya yapıldıktan kısa bir süre sonra yıkılarak ortadan kaybolmuştur; ya da, yazarın hatası sonucu listeye geçirilmiştir. Mimar Sinan'ın Rüstem Paşa için yap-

tığı pek çok eser içinde adından sadece **Tuhfetül-Mi'marin**'de söz edilen tek yapının bu camii olması ikincisinin daha geçerli olabileceğine işaret etmektedir.

14. SİNAN AĞA CAMİİ, İSTANBUL

Yazmalarda Kadı Çeşmesi yakınında bulunduğu belirtilen Sinan Ağa camii Fatih'te, Karadeniz (Yeni Hamam) caddesi üzerindeydi. **Hadikatül-Cevâmi'**de camii'nin Fatih Camii bina emîni Sinan Ağa tarafından yaptırıldığı yazılıdır (46). Öz de camii'nin onbeşinci yüzyıla ait olduğu yolundaki bu görüşe katılır (46). Oysa, **Tezkiretül-Ebniye**'de sadece "Sinan Ağa Camii" (47) diye yazılıysa da **Tuhfetül-Mi'marin**'de, "Camii Sinan Ağa Mimarbaşı" (48). Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde, "(Sinan Ağa Camii) Kadıçeşmesinde Koca Mi'mar Sinan kendi hesabına yaptığı bir camidir" (49) denilerek camii'nin Mimar Sinan tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir.

Yanında bir de mektebi bulunan (50) Sinan Ağa camii 1633/4(H. 1043) Cibali yanarında yanmış (51) fakat sonradan onarılmıştı. **19. Asırda İstanbul Haritası**'nda gösterildiğinden 1882 yılında ayakta olmalıydı. Bu tarihten sonra yanmış ya da yıkılmış ve ortadan kaldırılmıştır. Bugün arsasında yeni bir yapı vardır. Sinan Ağa camii'nin mimarisi hakkında daha fazla bilgi sahibi olmadığımızdan camii'nin mimari biçimi ve yapısı konusunda birşey söyleyemiyor, görüş bildiremiyoruz.

15. SOFU MEHMED PAŞA CAMİİ, DİYARBAKIR

Tuhfetül-Mi'marin'e göre Mimar Sinan Âmid (Diyarbakır) şehrinde Hadım Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmed Paşa ve Sofu Mehmed Paşa adına olmak üzere beş camii yapmıştır. Bunlardan ilk dördü bilinen ve günümüze iyi durumda ulaşmış camilerdir; fakat Diyarbakır'da Sofu Mehmed Paşa'nın adını taşıyan bir camii ya da mescid yoktur. Kaldı ki, 1591 yılında kısa bir süre Diyarbakır beylerbeyliğinde bulunan Sofu Mehmed Paşa'nın Diyarbakır'da bir camii yaptırdığını ve camii'nin sonradan yıkılarak ortadan kalktığını kabul etsek bile bu camii ile Sinan arasında bir bağlantı kurmanın kolay olmadığı ortadadır. Evliya Çelebi'nin sözünü etmediği, hiçbir kaynaktan rastlamadığımız Diyarbakır Sofu Mehmed Paşa camii'nin hayal ürünü bir camii olduğu kanısını taşıyor, **Tezkiretül-Bünyan** ve **Tezkiretül-Ebniye**'de kayıtlı olmayan bu yapının **Tuhfetül-Mi'marin**'e yanlışlıkla alındığı sonucuna varıyoruz.

16. SULTAN BAYEZİD KIZI CAMİİ, İSTANBUL

Tezkiretül-Bünyan ile **Tezkiretül-Ebniye**'nin birinci bölümlerinin altıncı, **Tuhfetül-Mi'marin**'in birinci bölümünün onsekizinci sırasında kayıtlı olan Yenibahçe'deki Sultan Bayezid Kızı camii konusunu, ele alan İbrahim Hakki Konyalı Yenibahçe civarında bugün bu adla bir camii bulunmadığına işaret ettikten sonra Sultan Bayezid Kızı camii'nin "Karağümrükten Edirnekapıya giderken Çukurbostanın bittiği noktanın tam karşısında" bulunan Hatice Sultan camii olduğunu belirtir (52). Altındaki çeşmeden dolayı "Acıçeşme camii" adıyla tanınan Hatice Sultan camii hakkında **Hadikatül-Cevâmi'**de şu bilgi verilmektedir: "Bânisi Sultan Bayezid Han'ın kerimesi Hatice Sultandır. Kendi Bursa'da medfundur. Minberini mütevellî olanlardan biri vaz'eylemiştir. Vakfının müsâlt olduğunu arz ve inha eylemekle usul-ü vakfından vazife ile hatip tâyin olunmuştur. Sultan hamamı bunun musakkafatındandır" (53). **19. Asırda İstanbul Haritası**'nda gösterilen Hatice Sultan camii 1930 yıllarında yıkılmış, arsası Vakıflar Genel Müdürlüğüne satılmış ve yeri-

ne apartmanlar yapılmıştır. Konyalı, Hatice Sultan camlinin tarihi hakkında başvurduğu eserlerde ve kaynaklarda hiçbir kayda rastlamadığını yazar (54); yanında mektebi ve önünde çeşmesi bulunan camii'nin fevkanî olduğunu belirtmekle yetinir (55).

Hatice Sultan camii bugün ayakta olmadığı, camilin mimari biçim ve karakterini gösteren bir resim ya da belge de bulamadığımız için bu hususta fazla birşey söyleyemiyor, fakat bunun konumuz bakımından önem taşıdığını da sanmıyoruz; çünkü tezkerelerde kayıtlı eserlerin yerleri gayet sağlıklı olarak gösterildiğinden Yenibahçe'de olduğu açıkça belirtilen bir camilin Edirnekapı civarında bulunduğunu düşünmenin hatalı olacağı ve söz konusu Sultan Bayezid Kızı camii'nin Hatice Sultan camii olmadığı kanısını taşıyoruz.

Yine bu görüşten hareketle Konyalı'nın ortaya attığı ikinci tezi de benimseyemiyoruz. Konyalı, tezkerelerde "Bayezid kızı" yerine "Bayezid torunu" denilse idi söz konusu camii'nin Neslişah Sultan camii olduğunu ileri sürebileceğini, avlusunda bulunan kuyunun başındaki su teknesinin üzerindeki şair Cemalî'nin 1567/8 (H. 976) tarihli kitabesine göre aynı yıl ya da ona yakın bir tarihte yapıldığı anlaşılan camilin Mimar Sinan tarafından yapıldığını söyleyebileceğini açıklıyor (56). Ne var ki, II. Bayezid'in torunu ve Gevher-i Mülûk Sultan ile Dukakin Mehmed Paşa'nın kızları olan Neslişah Sultan'ın camii de Edirnekapı semtinde bulunduğundan tezkerelerdeki "kızı" sözünün daha geniş anlamda kullanıldığını kabul etsek bile Edirnekapıdaki bir yapının yerinin Yenibahçe olarak gösterilmesine ihtimal veremiyoruz.

Sonuç olarak II. Bayezid'in hangi kızınca yaptırıldığını bilmediğimiz ve önemli bir eser olmakla birlikte Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde adı geçmediğinden onyedinci yüzyıl ortalarında ortadan kalkmış olduğunu anladığımız Sultan Bayezid Kızı camii'nin Sinan'ın kaybolan camileri arasına katıyoruz.

17. SULTAN SÜLEYMAN CAMİİ, ŞEHR-İ ZÜL

Tuhfet ül-Mîmarin'de Kanunî Sultan Süleyman'ın "Gülenber kal'asında Şehr-i Zül de" bir cami yaptırdığı yazılıdır. Osman Ergin, Seyyid Lokman'ın **Silsilenâme**'sinden naklen Osmanlıların Şehr-i Zül yada Şehr-i Zor dedikleri Kerkük'ün Gülenber kalesi adı verilen varoşunun Kanunî zamanında imar edildiğini ve cami, han, çarşı, bedesten, hamam, değirmen, mîr-i miran sarayı, emir ve ağa evleri, yeniçeri kışlalarını içine alan bu yeni iskân bölgesinin yapımına 1561/2 (H. 969) de başlanıp yapımın 1563/4 (H. 971) de tamamlandığını yazar. (57) **Tuhfetül-Mimarın**'de adı geçen camii'nin H. 969-971 yılları arasında Kanunî'nin emriyle yaptırılan söz konusu cami olduğu bellidir. Ne var ki, bu camii'nin İstanbul'dan gönderilen bir mimarın eseri olduğu yine Seyyid Lokman tarafından belirtildiği için (58) camilin Sinan eseri olduğunu söylemek kolay değildir. Nitekim, **Tuhfetül-Mimarın**'de Şehr-i Zül'deki Sultan Süleyman camii ile ilgili kaydın "yazılıp bilahare çizilerek iptal edilmiş olan sahfede" bulunması (59) **Tuhfetül-Mîmarin** yazarının bile sonradan tereddüde düşüp bu camii listesinden çıkardığını göstermekte, Gülenber kalesindeki Sultan Süleyman camii'nin Sinan'ın yapıları arasında sayılamayacağını ortaya koymaktadır.

18. SÜLEYMAN SUBAŞI CAMİİ, İSTANBUL

Üç tezkerede de kayıtlı olan Süleyman Subaşı camii ile ilgili olarak **Tuhfetül-Mîmarin**'de "Camii şerifi Süleyman Subaşı der kurbi Unkaparı" (60), ve daha sonra da,

"Unkapanı kurbünde Süleyman Subaşı camii ihrak olub tekrar bina olunmuştur" (61), denilmektedir. Bu kayıttan, ya Sinan öncesi bir zamanda yaptırılan bir caminin yandıktan sonra Süleyman Subaşı tarafından Sinan'a yenilettilirdiği; ya da Sinan'ın Süleyman Subaşı için yaptığı caminin kısa bir süre sonra yandığı ve gene Sinan tarafından onarıldığı sonucunu çıkartmak gerekir. Bu ihtimallerden ikincisinin doğru olduğunu Evliya Çelebi'den öğreniyoruz. Evliya Çelebi camii şöyle anlatıyor: "Evvelce Sultan Süleyman Han asrında Süleyman Subaşı vasıtasile Mi'mar Sinana binâ itdirilmişdir. Unkapanı taşrasında ve leb-i deryâda olduğundan minâresi ve sair bazı mahalleri münhedim olmuş idi. Sonraları (Kara Çelebi) zâde müceddeden binâ itdirmişdir. Altı dükkân ve mahzen olub bir kubbeli ,bir minâreli câmidir. Minâresi o kadar nahıfdir ki hâlâ İstanbulda bir eş yokdur" (62). Bu açıklamaya göre 1566 yılından önce yapılmış olan Süleyman Subaşı camii daha sonra yıkılmış fakat onarılmıştır. **Hadikatül-Cevâmî**'de caminin tarihi 1571 olarak veriliyor (63). Şayet bu tarih doğru ise Süleyman Subaşı camininin 1569 yangınında harab olduktan sonra Kara Çelebizâde tarafından gene Mimar Sinan'a yenilettilirdiği kabul edilebilir ve **Tuhfetül-Mi'marin**'de Süleyman Subaşı camiinden iki kere söz edilmiş olmasının sebebi de böylece açıklığa kavuşmuş olur.

Unkapanında, Atatürk Köprüsünün başlangıcında bulunan Süleyman Subaşı Camii, Evliya Çelebi'nin tanımından anlaşılacağı gibi, tek kubbeli, ince ve güzel minareli, fevkanı bir cami idi. **19. Asırda İstanbul Haritası**'nda gösterildiğinden 1882 yılında ayakta ve ibadete açık olduğunu anlıyoruz. Muhtemelen 1894 depreminde yıkılmış, uzun bir süre harabe halinde kalmış ve 1950 yıllarında onarılması için çaba sarfedilirken Unkapanı meydanının açılması sırasında yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır. (64)

DEĞERLENDİRME

Mimar Sinan'ın eserleri arasında adı geçen fakat zamanımıza ulaşmamış onsekiz camii toplu halde değerlendirdiğimizde bunlardan beşinin Sinan ile ilişkisini kuramadığımız yapılar olduğunu görüyoruz. Diyarbakır Sofu Mehmed Paşa ile Silivri Rüstem Paşa camileri, Evliya Çelebi'ye inanırsak, onyedinci yüzyıl ortalarında ayakta değillerdi. Tamamlandıktan kısa bir süre sonra yıkıldıkları ve onarılmayarak ortadan kalktıkları akla gelirse de sadece **Tuhfetül-Mi'marin**'de kayıtlı olan bu camilerin Sinan tarafından yapıldığını iddia etmek kolay olmayacaktır. Sinan'ın ölümünden üç yıl sonra Amid beylerbeyliğine atanan Sofu Mehmed Paşa Diyarbakır'da bir cami yaptırmış olsa bile bu caminin mimarı herhalde Sinan değildir. Aslen Bosna'lı olan Sofu Mehmed Paşa'nın Amid beylerbeyliğine atanmadan önce Diyarbakır'da bir cami yaptırdığını düşünmek de yersiz olur. Bu yüzden Diyarbakır Sofu Mehmed Paşa camininin **Tuhfetül-Mi'marin**'e yanlışlıkla alındığı görüşünü öne süreceğiz. Silivri Rüstem Paşa camininin de **Tuhfetül-Mi'marin**'e bir yanlışlık sonucu alındığını savunuyoruz; çünkü Vezir-i a'zam Rüstem Paşa için pek çok bina yapmış ve bunları **Tezkiretül-Bünyan** ve **Tezkiretül-Ebniye**'nin listelerine kaydettirmiş olan Sinan'ın Silivri'de Rüstem Paşa için bir cami yapıp bu camiden adı geçen iki tezkerede söz etmemesini basit bir unutkanlık eseri olarak kabul etmek zordur. Rüstem Paşa 1561 yılında öldüğüne ve **Tezkiretül-Bünyan** ile **Tezkiretül-Ebniye** 1580 yıllarında kaleme alındığına (65) göre Silivri Rüstem Paşa camininin Sinan'ın son eserleri arasında olduğu için bu tezkerelere alınmadığı, fakat ölümünden sonra yazılan **Tuhfetül-Mi'marin**'de bu camiye yer verildiği görüşü de tutarsız olacaktır.

Tezkiretül-Ebniye'de adı geçtiği halde bu tezkerenin bir ön çalışması olarak nitelendirmediğimiz **Tezkiretül-Bünyan**'da sözü edilmeyen üç cami vardır: İstanbul'daki Hacı

Evhad ve Mesih Paşa camileri ile Trikkala Mehmed Bey camii. Zamanımıza ulaşmış ilk ikisinin sırasıyla 1585 (H. 993) ve 1585/6 (H. 994) yılında tamamlandığını biliyor ve bu iki camii'nin yapımına **Tezkiretü'l-Bünyan** kaleme alındığında henüz başlanmamış olduğu için tezkerede adları geçmediği fakat daha sonra yazılan **Tezkiretü'l-Ebniye**'de bunlara yer verildiği sonucuna varıyoruz. Mesih Paşa camii'nin **Tezkiretü'l-Ebniye**'nin camiler bölümünde en son eser olarak 84. sırada kayıtlı olması bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Trikkala Mehmed Bey camii için de aynı durum söz konusu olabilir. Ne var ki, Evliya Çelebi'nin görmediği, yapım tarihini bilmediğimiz, onyedinci yüzyıldan önce var olup olmadığını dahi söyleyemeyeceğimiz ve adı **Tezkiretü'l-Ebniye**'nin bazı nüshalarında bile geçmeyen bu camii yine yanlışlıkla Sinan'ın eserleri arasında gösterilen bir başka yapı olarak kabul etmek gerekecektir.

Şayet yapılmışsa 1580'lerin ortalarına tarihlenmesi gereken Trikkala Mehmed Bey camii'nin aksine Kerkük Sultan Süleyman camii Sinan için çok erken ve bu yüzden Sinan tarafından tasarlanıp yapılmasını mümkün görmediğimiz bir camidir. 1534-1535 yılına tarihlenebilecek olan bu camii'nin yapımı için Kanuni'nin henüz Hassa mimarlığı dönemi başlamamış bulunan yeniçeri Sinan'ı görevlendirmiş olması akla yakın gelmediği gibi bu camii'nin **Tuhfetü'l-Mi'marin**'e alındıktan sonra listeden çizilerek çıkarılması da, aslında mevcut olsa bile, Sinan ile ilişkili olmadığını ortaya koyar.

Yine sadece **Tuhfetü'l-Mi'marin**'de metin dışı bir not biçiminde sözü edilen Basra Ayas Paşa camii de Sinan'a mâledilmesi kolay olmayan bir başka camidir. Zamanımıza ulaşmayan, hakkında bilgi edilemediğimiz bu camii, eğer yapılmışsa, 1546-1548 yılları arasına tarihlenebilir ki bu yıllar Sinan'ın İstanbul'da çok önemli iki selâtin camii'nin yapımı ile uğraştığı bir döneme rastlar. Bu dönemde Sinan'ın Bağdad Beylerbeyi için Basra'ya giderek bir camii yaptığını düşünmek zordur. Camii'nin Sinan'ın İstanbul'dan gönderdiği bir kalfasınca yapıldığı akla gelirse de öteki iki tezkerede adı geçmeyen bir yapı için bu ihtimal dahi zayıf kalmaktadır.

Onsekiz camiden geriye kalan ondört camii'nin Mimar Sinan tarafından tasarlanıp kendisi ya da kalfalarınca uygulanan eserler olduğunu kabul ediyoruz. Mimarisi hakkında muhtemelen tek kubbeli olduğunu sandığımızı belirtmekten başka bir görüş bildiremeyeceğimiz Konya Ereğlisi'ndeki Dukakin-zâde Gâzi Mehmed Paşa, Kayseri'deki Osman Paşa ve Ulaş'taki Meml Kethüda camilerini Evliya Çelebi görmüş ve Mimar Sinan binası olduklarını belirtmiştir. Budin'deki Maktûl Mustafa Paşa camii'nin de görüp anlatan Evliya Çelebi bu camii Sinan yapısı olarak tanımlamazsa da üç tezkerede adı geçen camii'nin Sinan tarafından tasarlandığı bellidir ve bu hususta şüphe olmamak gerekir. Evliya Çelebi'nin sözünü etmediği ve bu yüzden onyedinci yüzyıl ortalarından önce ortadan kalktığı sonucuna vardığımız İstanbul'daki Sultan Bayezid Kızı camii ise yerini dahi belirtmeyeceğimiz bir Sinan eseridir.

Öte yandan Samanlı Rüstem Paşa camii'ne ait minare kalıntısı bu camii'nin yerini saptamamıza imkân vermektedir. Kubbeli olduğunu sanmakla birlikte yapı türünü kesinlikle açıklayamayacağımız bu camii'nin arsasında yapılacak kazı ile temelleri ortaya çıkarıldığında konu aydınlığa kavuşacaktır. 1882 yılından sonra yıkıldığını bildiğimiz ve arsası 1958 yılında açılan cadde altında kalan Aksaray'daki Osman Şah Validesi camii ile Unkapanı meydanı düzenlenirken ortadan kaldırılan Süleyman Subaşı camii'nden birincisinin yapı türünü saptayamadık; ikincisinin ise tek kubbeli, fevkanî bir camii olduğunu biliyoruz.

Yerleri konusunda bilgi sahibi olmakla birlikte arsalarına yeni binalar yapılmış ve bu yüzden kazı yoluyla temellerini ortaya çıkarmak imkânı dahi ortadan kalkmış olan iki Sinan eseri de İstanbul'daki Hamamî Hatun ve Sinan Ağa camileridir ki bunların mimarisi hakkında bilgimiz yoktur. 1941 yılında yıktırılarak enkazı ortadan kaldırılan Edirnekapı dışındaki Emir Buharî camii 1853/4 yılında sakıflı olarak yenilenmişti; fakat Sinan yapısı ilk camiin yapı türü ve mimarisi konusunda kesin bir görüş bildiremiyoruz.

Öte yandan, Abdurrahman Çelebi ve Ebû Fâzıl camileri sakıflı türde camilerdir. Abdurrahman Çelebi camiinin içinde ahşaptan bir kubbe bulunan ahşap çatı ile örtülü olduğunu Evliya Çelebi'den öğrendiğimiz gibi, 1957 yılında yıktırılan camii'nin yayınlanan plan krokileri ile fotoğrafları Evliya Çelebiyi doğrulamaktadır. Ebû Fâzıl camiinin mimari türü konusunda da kesinlikle konuşmak imkânına sahibiz; çünkü elde bulunan röleve resimleri ve fotoğraflar bu camii'nin de ahşap çatılı türde bir yapı olduğunu açıklıkla ortaya koymaktadır.

Özetlersek, Mimar Sinan tarafından yapılan ya da yapıldığı öne sürülen zamana-mıza ulaşmamış onsekiz camiden beşinin Sinan ile ilişkisi bulunmadığı sonucuna varıyor; Sinan tarafından tasarlanan ve kendisi yada bir kalfasınca uygulandığını kabul ettiğimiz onüç camiden ikisinin sakıflı birinin kârgir kubbeli olduğunu biliyoruz. Geriye kalan ve bazılarının yerini dahi saptayamadığımız on camii'nin mimarisi yada yapı türü konusunda bir görüş bildirmek ise bugün için mümkün değildir.

NOTLAR

- 1 Sinan'ın özyapısı olmayıp onardığı yada yenilediği camiler ayrı bir makalede topluca inceleneceğinden söz konusu gruba giren camilerden günümüze ulaşmamış olanlar bu sayının dışındadır.
- 2 Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I* (İstanbul, 1963) s. 376.
- 3 *Seyahatnâme*, (İstanbul, 1314) C. I., s. 311.
- 4 Camii'nin yıktırılmadan önceki durumu için bkz.: Behçet Ünsal, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II* (İstanbul, 1969) s. 13, resim 2; İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan'ın Eserleri*, (İstanbul, 1950) s. 131.
- 5 *Hadîkattül-Cevâmî* (İstanbul, 1281) C. I., s. 167.
- 6 *A.g.e.*, s. 131.
- 7 *İstanbul Camileri*, C. I. (Ankara, 1962) s. 87, not 183.
- 8 Rifki Melül Meriç, *Mimar Sinan/Hayatı, Eseri* (Ankara, 1965) s. 28, not 188.
- 9 *A.g.e.*, s. 25.
- 10 Bkz.: Ferruh Senan, *Konya Ereğli'si* (İstanbul, 1961).
- 11 C. III., s. 29.
- 12 Çağının ünlü bilim adamlarından Kazasker İdris Bitlisî'nin oğlu olan Ebû Fâzıl Efendi baş defterdarlığa kadar yükselmiş ve 1574/5 (H. 982) tarihinde Hacca giderken yolda ölmüştür. Mezarı Şam'dadır; fakat Tophane'de yaptırdığı camii'nin haziresine ziyaretçilerin dualarını alması için bir mezar taşı dikilmiştir. Camii yıktırıldığı zaman camii'nin haziresinde bulunan mezarlarla birlikte Ebû Fâzıl Efendi'nin mezarı da Kılıç Ali Paşa camii haziresine taşınmıştır (Fazıl İsmail Ayan-

- oğlu, "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihi Makbereler" *Vakıflar Dergisi* II (1942) ss. 399-400.
- 13 Konyalı, *Mimar Koca Sinan'ın Eserleri* adlı kitabında camiiin kapı kitabesinin fotoğrafını (s. 64) ve metnini (s. 63) yayınlamıştır. Bir satır ve iki beyit halinde yazılan Arabça kitabe şöyledir :
Bi-saadet Mevlâna es-Sultan ibn es-Sultan Abdülmüdir
Sultan Süleyman Han ibn Selim Han
Beni Allah abîd hayır-dar
Lînşerü'l-Zekerya ehlü'l-mecâmi
Falhum hâtif âm ihtitameha
Litarihü'l-binâ hayrû'l-cevâmi 961
- 14 Konyalı, a.g.e., s. 75.
- 15 C. I., s. 393.
- 16 Konyalı, a.g.e., s. 74.
- 17 A.g.e., ss. 75-76.
- 18 A.g.e., s. 74.
- 19 C. I., s. 312.
- 20 *Hadikatül-Cevâmi*, C. I., s. 104.
- 21 Konyalı, a.g.e., s. 108.
- 22 Bunlar Gül Baba türbesi, Yeşil Sütunlu Ilıca, Horoz Kapısı ve Veli Bey hamamları ile Debbağhane Ilıcasıdır. Bkz. : Jozsef Molnar, *Macaristan'daki Türk Anıtları* (Ankara, 1973).
- 23 *Tuhfetül-Mî'marın*'de, "Budın'de Maktül Mustafa Paşa Camii-Türbesi andadır", deniliyor. Bu kayıttan türbenin de Mimar Sinan tarafından yapıldığı anlaşıyor. Eğer öteki iki tezkerede adı geçmeyen Budin'deki bu türbeyi Sinan'a mâletmek kolay olmasa gerektir.
- 24 Molnar, "Zamanın en önemli yapıcısı, kuşkusuz, Buda Valisi Vezir Sokoflu Mustafa Paşa (1556-1578)'dir. Mimarlıktaki yapıcı tutkusuna ve iyi zevkine Peçevi'nin şu sözü de tamamlık etmektedir : 'Yapıları bu küçük kitapta sayılamayacak (kadar çok) emsalsiz vezir' ", diyor, (A.g.e., s. 8). Medresesinden başka bugün Buda'da ayakta olan iki ilıca ile iki hamamın Maktül Mustafa Paşa'nın hayır eserleri olduğu bilinmektedir. (A.g.e., ss. 17-19).
- 25 C. VI., s. 242. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği yeni medrese tezkerelerde yer almadığından Sinan yapısı değildir.
- 26 C. VIII., s. 203.
- 27 A.g.e., ss. 205-206.
- 28 Meriç, a.g.e., s. 85, not. 312.
- 29 A.g.e., s. 85, not 300.
- 30 A.g.e., s. 85, not 302.
- 31 C. III., ss. 196-197.
- 32 Aslında, Evliya Çelebi Sivas'ın Ulaş kasabasında Memi Kethüda camiini gördüğünü yazmamış olsaydı bu camiiin İstanbul'a daha yakın bir yerde bulunduğunu düşünmek daha akla yakın olurdu. Çorlu'dan Lüleburgaz'a giderken altıncı kilometre'de Ulaş adında bir yerleşme vardır. Ancak burası 1937 yılında kurulan bir göçmen köyüdür. Öte yandan, Kocaeli ilinde Gölcük ile Karamürsel arasında bulunan Yukarı Ulaş köyü eski İzmit-İznik yolu üzerinde bir uğrak yeridir. Yukarı Ulaş yakınında harap bir cami yer alır ki ahşap çatısının içinde yine ahşaptan bir kubbe bulunan, son cemaat direkliği sonradan duvarla kapatılmış, moloz taş duvarlı bu camiiin kalem işi süsleri onsekizinci yüzyıl karakterindedir ve son cemaat yerinde duvara dayalı mermer kitabe, "Sahibül-hayrât ve hasanat Dergâh-ı Âli kapıcıbaşlarından Tarzâde es-Seyyid

Abdullah Ağa fi sene 1193", yazılıdır. Bundan camiin 1780/1 yılında yapıldığı sonucunu çıkarmak gerekirse de camiin kârgir duvar örgüsünde görülen izler yapının daha eski olduğu ve onsekizinci yüzyılda esaslı bir onarımdan geçtiği ihtimalini ortaya çıkarır. Başka türlü söylersek, bu camiin onaltıncı yüzyılda yapıp onsekizinci yüzyılda yenilenmiş olması mümkündür. Ne varki, Evliya Çelebi'nin açıklaması karşısında Memi Kethûda camiinin Sivas'taki Ulaş'ta bulunduğunu kabul etmek zorunluğunda kahyورuz.

- 33 Albert Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, c. I. (Paris, 1931) (Préface, i).
- 34 ".....d'après le *Tezkeret al-bunlan*, les deux seules mosquées qu'il élevo a Kayseri étaient celle de Osman Pasha et celle de Hadji Pasha, Je n'ai pas trouvé trace de la première,....." *A.g.e.*, C. I., s. 57.
- 35 C. III., ss. 178-9.
- 36 Meriç, *a.g.e.*, s. 75.
- 37 *A.g.e.*, s. 24.
- 38 "(Osman Şah Valdesi Camii) Aksaray kurbündedir. Süleyman Han Koca Mî'mar Sinan'a binâ itdirmişdir". Evliya Çelebi, C. I., s. 311.
- 39 Konyalı, *a.g.e.*, s. 194.
- 40 Meriç, *a.g.e.*, s. 95.
- 41 Öz, *a.g.e.*, C. I., s. 124, not 301.
- 42 Kervansaray *Tezkiretül-Ebniye*'nin onuncu bölümünde, 11. sırada kayıtlıdır. (Meriç, *a.g.e.*, s. 115). *Tuhfetül-Mî'marin*'in onikinci bölümünde de adı geçer. (*A.g.e.*, s. 49). *Tezkiretül-Bünyan*'a alınmamıştır.
- 43 Meriç, *a.g.e.*, s. 25.
- 44 C. III., s. 294.
- 45 C. I., s. 122.
- 46 *Istanbul Camileri*, C. I., s. 122, not 290.
- 47 Meriç, *a.g.e.*, s. 77.
- 48 *A.g.e.*, s. 28.
- 49 C. I., s. 312.
- 50 Konyalı, *Mimar Koca Sinan* (İstanbul, 1948) s. 96.
- 51 A. yer.
- 52 *Mimar Koca Sinan'ın Eserleri*, s. 50.
- 53 C. I., s. 127.
- 54 *A.g.e.*, s. 50.
- 55 *A.g.e.*, s. 51.
- 56 A. yer.
- 57 *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi* (İstanbul, 1939) s. 63.
- 58 A. yer.
- 59 Meriç, *a.g.e.*, s. 29, not 219.
- 60 Meriç, *a.g.e.*, s. 28.

61 A.g.e., s. 29.

62 C. I., s. 311.

63 C. I., s. 228.

64 Ünsal, a.g.e., s. 27.

65 Her ikisi de Şair Nakkaş Sa'î Mustafa Çelebi'nin eseri olan *Tezkiretül-Bünyan* ve *Tezkiretül-Ebniye*'den *Tezkiretül-Bünyan* daha önce kaleme alınmış, bu tezkerenin eksikleri *Tezkiretül-Ebniye*'de giderilmiştir. *Tezkiretül-Ebniye*'nin yazılış tarihi bilinmiyorsa da tezkereye ekli listelerde kayıtlı olan en geç yapının 1586 yılında tamamlandığını gözönünde tutarak bu yazmayı 1586 ile 1588 yılları arasına tarihliyoruz. Öte yandan, Asarî tarafından kaleme alındığı sanılan ve Sinan'ın ölümünden sonra tamamlanan ya da başka mimarların eseri olduğu bilinen bazı yapıların yer aldığı *Tuhfetül-Mî'marin*'in 1588 yılından sonra yazıldığı açıktır.

UNKNOWN AND LOST MOSQUES OF THE ARCHITECT SİNAN

ABSTRACT

In *Tezkiret-ül-Bünyan*, *Tezkiret-ül-Ebniye* and *Tuhfet-ül-Mî'marin* (the three contemporary manuscripts that contain lists of the architect Sinan's works) there are altogether 107 mosques, 18 of which have not survived. Although references can be found in written sources regarding most of them to confirm their existence, it is impossible to ascertain with any certainty whether a few had even been built. It is especially difficult to appraise five of the eighteen which are registered in only one of the manuscripts. Two of these cannot in any way be linked with Sinan and three were, in all probability, recorded by mistake. For the remaining thirteen mosques, I can say that one was definitely surmounted by a masonry dome, two supported timber roofs, while the architectural organization and form of the other ten is open to speculation.